

Identitat lingüística del *Llibre dels feits* de Jaume I

Jordi BRUGUERA (†)
Filòleg i lingüista

1. INTRODUCCIÓ

La commemoració del vuitè centenari del naixement del rei Jaume I el Conqueridor ha tingut la seva ressonància en aquest any 2008, en l'àmbit sociopolític i en el científic. Les autoritats de les comunitats que constituïren històricament la Confederació Catalanoaragonesa han celebrat algun acte oficial commemoratiu. En el camp científic, s'han celebrat alguns col·loquis i han estat editades diverses obres de caràcter històric sobre la figura del rei Jaume i d'altres de caràcter filològic sobre la seva gran obra literària, el *Llibre dels feits*.¹ Les darreres publicacions han estat la dirigida per Colón i Martínez (2008), que conté treballs sobre diversos aspectes de la vida i el regnat del Conqueridor, i l'edició amb text modernitzat i estudi introductori del *Llibre dels feits* de Ferrando i Escartí (2008).

1. Una observació sobre una circumstància que no m'he sabut explicar. La celebració del centenari s'ha començat, segons la premsa, el dia 2 de febrer, invocant la raó que fou el dia del naixement del rei. D'altra banda, tots els textos que n'han parlat diuen, gairebé unànimement amb els mateixos mots, que Jaume I nasqué «la nit (o durant la nit) de l'1 al 2 de febrer de 1208». D'on ha sortit aquesta afirmació? No em consta que existeixi cap document històric que doni fe de l'hora o el temps en què va néixer el rei. Almenys no he vist cap historiador (ara n'hauria pogut ser l'ocasió) que en citi cap. D'on ha sortit, doncs, aquesta datació? Certament, Ferran Soldevila (2007, p. 53, nota 35) diu que el rei va néixer «la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208». Josep M. de Casacuberta (1926, p. 20) apunta simplement en nota marginal: «1 a 2-II-1208». Joaquim Miret i Sans (2007, p. 14) diu que la reina «paria el dia 2 de febrer.» Potser es pogueren fonamentar en el text llatí de Marsili (Maria Desamparados MARTÍNEZ SAN PEDRO, 1984, p. 119) que diu: «peperit [...] in nocte Purificationis sacratissime Virginis Marie?» En canvi, Josep M. Ainaud de Lasarte (1976, p. 58) diu que va néixer l'1 de febrer. I actualment, a Montpeller, al número 20 de la *rue* Jacques d'Aragon, hi ha una làpida que diu: «Ici est né au palais de Tournemire le premier février 1208 le roi Jacques Ier d'Aragon, fils de Pierre d'Aragon et de Marie de Montpellier.» Pot ser tan estrany que ningú no s'hagi fixat com parla del seu naixement el mateix rei al *Llibre dels feits*? Diu així: «E quan la reyna, nostra mare, se sentí prenys, entrà-se'n a Montpesler. E aquí volch nostre Seyor que fos lo nostre naximent en casa d'aquels de Tornamira, la vespra de Nostra Dona Sancta Maria Candaler» (5.9-11). En català, *la vespra* ha volgut dir sempre 'la vigília, el dia anterior a un altre' (diferent, naturalment, de *el vespre*). Que Jaume I va néixer abans del dia 2, ho corrobora el que conta després: «E nostra mare, sempre que nós fom nats, envià'ns a Sancta Maria, e portaren-nos en los braces; e deÿen matines en la església de Nostra Dona; e, tantost con nos meseren pel portal, cantaren *Te Deum laudamus*. E no sabien los clergues que nós deguéssim entrar allí, mas entram quant cantaven aquel càntich. E puys levaren-nos a Sent Fermí. E, quant aquels qui'ns portaven entraren per la església de Sent Fermí, cantaven *Benedictus Dominus Deus Israel*» (5.12-18). Quan el dugueren a l'església de Santa Maria (més tard o més d'hora d'haver nascut), cantaven el final de les matines (el tedeum és l'himne que les clou els diumenges i dies festius), i aquestes solien dir-se a primera hora de la matinada. Així com el càntic del *Benedictus*, que cantaven a Sant Fermí, clou les laudes, l'hora litúrgica que es deia a trenc d'alba. Tenien temps d'anar d'una església a una altra. Tots aquests fets tingueren lloc ja el dia 2. Jaume, però, havia nascut *la vespra* de la Candelera. Naturalment, l'exactitud d'aquesta circumstància no és essencial per al coneixement de la vida del rei. Però, si per a moltes circumstàncies recorrem a dades del *Llibre dels feits*, i les acceptem, per què hem de menystenir aquesta tan precisa del seu naixement?

Per la meua banda, crec que he retut, i ben de grat, prou tribut a la memòria del gran rei en el seu centenari, amb treballs que m'han fet l'honor d'encomanar-me (Bruguera 2008a, 2008b i 2008c). Però encara no s'ha acabat. Després de molts estudis més concrets i analítics sobre els diversos aspectes de la llengua del *Llibre dels feits*, pot tenir interès, crec, de presentar una síntesi dels trets lingüístics més característics —diferencials, si es pot arribar a dir— d'aquesta joia de la nostra llengua i literatura medievals. Caldrà intentar-ho.

2. UNA PROSA MARCADAMENT ORAL. TRETOS SINTÀCTICS D'ORALITAT

No és cap descoberta recent que el *Llibre dels feits* del rei Jaume I, ja des d'una primera ullada, i comparat amb altres textos que l'envolten de més lluny o de més a prop (des de les *Homilies d'Organyà* fins a Llull, passant per les cròniques de Desclot, Muntaner i Pere III), *sona* molt diferent. Causa la impressió d'una prosa molt espontània, parlada, d'un nivell oral, col·loquial, que no trobem en altres textos medievals semblants, com els dels altres cronistes esmentats —i no parlem ja de Llull—, que també expliquen històries.² El *Llibre* de Jaume I produeix una especial sensació de prosa oral, i no únicament pel sol fet de suposar ben legítimament que ens ha arribat a través d'un dictat a algun escrivà —com era habitual en els personatges de l'edat mitjana, que no escrivien personalment, sinó que dictaven—, sinó perquè s'hi pot notar molt més com si el nostre text hagués nascut, si més no, en llargues contalles, fetes en diverses tongades, davant un cert nombre d'oients. Només que cal imaginar-nos com devia ser aquell auditori. El rei no ens en forneix cap informació explícita.

El monarca, que rarament estava sol, podia tenir al davant alguns cortesans quan explicava els seus records —amb finalitat alligadora per als qui vindrien darrere d'ell.³ I alguns dels seus consellers i assessors podien ajudar-lo a corroborar-los i documentar-los amb alguns papers d'arxiu. Si no, costaria d'entendre que el rei cités sovint discursos sencers, pactes, tractats i d'altres informacions molt concretes, difícils, per no dir impossibles, de recordar sense ajut documental.

La presència d'altres oients, a més de l'escrivà, podia afavorir ambientalment l'explicació dels fets del rei en un to de tertúlia, en què el nivell oral, col·loquial, del llenguatge sorgia més espontàniament. I també és molt probable que el rei no hagués tingut ocasió de rellegir sempre l'obra que havia anat explicant per poder-hi fer alguns retocs de caire més literari. Tampoc no és fàcil de pensar que l'obra fos tota dictada o explicada al final de la seva vida. Sembla més lògic que el rei aprofités moments de més lleure per a anar duent a terme el projecte de la seva obra.

Jaume I fa al·lusió directa a l'elaboració successiva de la seva obra amb expressions com: «lexam aquest libre per memòria» (1.54), «de la saó que faem aquest libre» (10.9), «qui era ab nós quant faÿem aquest libre» (16.13), «per tal que sàpien aquels qui aquest libre veuran» (72.1). En un moment ben concret diu: «per tal que sàpian aquels qui hoiran aquest libre» (69.50), amb una clara al·lusió al fet que a l'època medieval, amb poca abundor de textos escrits, conservats i transmesos per mitjà de

2. Aquesta impressió d'oralitat que un lector pot copsar d'una manera connatural, intuïtiva, potser es fa més evident llegint el text en una versió adaptada al català modern, sense els esculls formals de gramàtica i lèxic que pot presentar als lectors el català medieval (BRUGUERA, 2008a).

3. Com ho expressa amb clara evidència al final del pròleg del *Llibre*: «E per tal que ls hòmens coneguessen e sabessen, can hauriem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauriem feyt ajudan-nos lo Seyor poderós, en qui és vera trinitat, lexam aquest libre per memòria d'aquels qui volran hoir de les gràcies que nostre Seyor nos ha feytes e per dar exempli a tots los altres hòmens del món, que façen ço que nós havem feyt: de metre sa fe en aquest Seyor qui és tan poderós» (1.52-58). Visió profundament religiosa, providencialista, de la seva història que impregna tot el seu *Llibre* del cap a la fi.

còpies manuscrites escasses, se n'escoltaven més en lectura pública que no se'n llegien en privat. De fet, moltes pàgines del *Llibre dels feits* s'entenen i satisfan més llegides en veu alta que en silenci, com si sentíssim parlar el seu autor.

Amb una òptica tota particular dels *seus fets*, personal, egocèntrica, providencialista, Jaume I els va presentant en els diversos paràgrafs o capítols del seu *Llibre*, tot seleccionant-los amb una certa coherència en els relats, segons els temes i també segons la ressonància allisonadora que ell creia que podien tenir per a la posteritat. En la seva narració es nota un cert patró seqüencial on sol exposar cada fet o episodi que pensa desenvolupar, els seus actants principals (personatges o fenòmens) i els comentaris o les avaluacions possibles que li susciten. La certa regularitat expositiva de la narració, certs esquemes o models que s'hi poden veure, denoten una preparació, una meditació i un projecte redaccional de la seva obra (Pujol, 1991a, 1991b i 2003). Però, si això és així, resulta també inevitable la pregunta: Com s'ho féu el rei, amb les seves enormes tasques i obligacions de govern i de conquesta, per anar covant aquesta obra seva, complexa en els seus aspectes historiogràfics i literaris? Sense menystenir-li un possible cert nivell de formació i uns innegables dots de recontador, haurem d'admetre que el rei va disposar també d'alguns assessors —amb el títol que vulguem concedir-los— que, durant el curs de l'explicació o el dictat del *Llibre* o bé ja un cop redactat, el van ajudar a documentar, consolidar i arrodonir el seu relat.

Si l'autoria o la participació directa del rei Jaume I en el seu *Llibre*, la mateixa impressió d'oralitat del seu relat, poden fer comprensibles certs interrogants de caràcter històric i literari, l'estudi de la seva llengua no permet de dubtar-ne. Dins el marc del català medieval, tal com apareix en el manuscrit bàsic més antic que posseïm, del 1343 —i fins d'alguns altres que el segueixen—, la llengua del *Llibre dels feits* se'ns mostra amb les mateixes característiques generals d'altres textos importants coneguts, com les altres cròniques esmentades i les obres d'altres autors: un català plenament madur i consolidat literàriament que, en tot cas, només podrà ser superat en perfecció sintàctica i afinament lèxic per un Ramon Llull, que fa el gran pas de la conversió de la diversitat de parlars orals en llengua de nivell formal, que correspon a una construcció elaborada artificialment i que pretén de ser unitari per a tots els usuaris, un nivell propi solament de les grans llengües de cultura (Martí, 2008, p. 459-460).

Si el *Llibre dels feits* difereix notablement —diguem, sense reserves, específicament— d'altres textos similars és precisament en algunes estructures sintàctiques ben característiques i determinants que traeixen clarament un caràcter oral del llenguatge.

La sintaxi de la llengua parlada —en totes les llengües— sol ser més lineal que la de la llengua escrita, en tant que segueix la plasmació del pensament d'una forma més espontània i, sovint, més afectiva. La llengua escrita pot concedir molt més temps a la reflexió i a una més elaborada construcció de les frases.

Cal dir en primer lloc que hi ha algunes construccions sintàctiques, considerades més pròximes a la llengua parlada, en major o menor grau, que trobaríem també en altres textos medievals semblants al *Llibre dels feits*. Però segurament no tantes ni amb tanta profusió com apareixen en l'obra del rei Jaume. Intentaré de presentar descriptivament els diversos tipus d'oració tradicionals que ens apareixen al *Llibre dels feits*, amb atenció especial a aquelles estructures sintàctiques que difereixen més de les actuals. Per a tot aquest tema de la sintaxi oracional, haig de remetre a Bruguera (2008c). Aquí haig de fer-ne un resum, sobretot de l'abundant exemplificació.

2.1. *Oracions coordinades*

2.1.1. *Copulatives*

L'ús preponderant de la sintaxi de coordinació o parataxi amb preferència a la de subordinació o hipotaxi ha estat considerat per la majoria de lingüistes com a peculiar d'estadis més primitius de la llengua, sempre més propi del registre oral, que és més lineal, lliure, simple, espontani, afectiu, mancat com és de la calma i reflexió que proporciona el llenguatge escrit (Badia i Margarit, 1973, p. 15; Badia, 1992, p. 53-54; Nadal i Prats, 1982, paràgraf 9.3.2). Un fet lingüístic que encara podem observar en els nostres temps: el llenguatge infantil i el de la gent més senzilla, amb menys formació, sol usar preferentment la parataxi en la seva parla: l'encadenament dels fets que s'expliquen amb la simple conjunció copulativa *i*. Amb tot, estudis més moderns han qüestionat la pretesa consideració simplista del problema: l'oralitat del llenguatge no s'identifica tan sols per l'ús preferent de la parataxi en contrast amb la llengua escrita, que preferiria netament la hipotaxi. En el registre oral del llenguatge també podem trobar construccions hipotàctiques, i en el registre escrit, formes paratàctiques. Cal prendre-hi en consideració també aspectes morfològics i lèxics per identificar els registres. Però, així i tot, acabem per admetre la importància bàsica, si més no, que ha tingut —i té— la parataxi en la caracterització de l'oralitat del llenguatge (Castellà, 2004; Payrató, 1998).

En el *Llibre dels feits*, la parataxi, tant sintagmàtica com oracional, amb la conjunció copulativa *e* és constant i embafadora (hi surt 12.911 vegades!). Heus-ne ací tan sols alguns exemples, tant de l'una com de l'altra:

(1) E·N Simon de Montfort era en Murel [...] e nostre pare vench [...] E foren ab él, d'Aragó, Don Miquel de Lúzia e Don Blascho d'Alagó e Don Rodrigo Liçana e Don Ladró e Don Gomes de Luna e Don Miquel de Rada e Don Guillem de Puyo e Don Açnar Pardo e d'altres de sa maynade molts e d'altres qui a nós no poden membrar 9.1-6.

(2) Car vós sabets, e nós sabem-ho aitambé con vós, que vós no n'havets tresaur ni vós no havets gran renda ni no havets pa en loch del món, ans sots embargat de viure anan per vostra terra. Con cuydats, doncs. vós, fer tan gran messió en aquel loch, e que sia .II. jornades en terra de moros, e que vós cuydets tenir aquí tants cavallers, e que no y poran viure meyns de batayla o de morir, e vós no·ls porets acórrer? 180.17-24.

No cal dir que cada nova frase del *Llibre* és introduïda gairebé sempre per la conjunció *e*:

(3) E él dix, E él respòs, E quan, E pus Déu, E sobre açò, E éls faeren, E començà de dir, E en l'altre dia, E sempre, E quan fom, E era ab nós, E nós manam [...]

2.1.2. *Adversatives* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 113)

Remarquem l'ús força freqüent de la conjunció copulativa *e* amb valor adversatiu:

(4) Deïts bé, e manats-ho vedar 32.11.

(5) L'aygua era baixada, d'Uyl de Cona, e no molt 239.20.

(6) E nós volguem-li fer liurar lo castell d'Almiçre e la vila. e que él posàs, e él no y volch posar 343.20.

(7) E vosaltres, castelans, cuydats passar ab vostres menaces, e aqueles esperar-les-vos he 347.8.

2.2. Oracions subordinades

2.2.1. Substantives

A més de l'ús normal de la conjunció *que* en les subordinades substantives o completives, trobem en el *Llibre dels feits* l'ús repetit d'aquesta conjunció davant de cada subordinada d'una sèrie, en especial sempre que es produeix la intercalació de qualsevol incís, com una condicional o una temporal, i ben sovint es repeteix davant del verb després d'haver-se posat davant el subjecte. Francesc de B. Moll, en el seu *DCVB* (vol. IX, p. 33, s. v. *que*), explica aquest ús sota l'epígraf d'*antic i vulgar*. Badia i Moll (1960, p. 1343) consideren el fenomen «molt estès en la sintaxi romànica dels primers temps». No n'és exempt el mateix Ramon Llull. Però cal acceptar que en Jaume I l'ús d'aquest *que* és constant i ben expressiu del caràcter oral del seu estil:

- (8) que jurassen que fiyl o fiyla qui fos d'ambdós que fos senyor de Montpestler 2.54.
- (9) pregà'ns molt [...] que nós volguéssim fer composició ab nostres hòmens, e que él que pogués parlar entre nós e éls 30.4.
- (10) acordam-nos que, pus començat era, que en totes guises, que-s presés altre dia; e que armàssem tro a .cc. cavals e tots los balesters de la ost, e al sol eixit que y fóssem, e que-ls combatéssim, e que de tot en tot los presés hom o que no se'n partís hom tro fossen preses 268.1.
- (11) E éls dixeren que, si nós volíem anar a Bihar, que ells que-ns donarien lo castell; [...] e que, si nós l'aviem, que hauríem tota aquella frontera [...] e que sabien per cert que, si a nós veÿen, que-s faria 355.5-13.

2.2.1.1. SUBSTANTIVES D'INFINITIU

Troblem uns quants exemples de substantives d'infinitiu, introduït amb *de* o sense:

- (12) Maestre, per mon conseyl, vós aturaríets lo castell d'anar tro a .ii. dies 160.5.
- (13) e manam los hòmens pendre a les cordes 161.1.

Però aquesta construcció tan normal fins actualment, quan el subjecte del verb finit és el mateix de l'infinitiu, no és la que abunda més al *Llibre dels feits*, sinó la construcció amb *que*, la més habitual:

- (14) entenien cascú d'éls que fossen reys 18.8.
- (15) e cascuns dels rics hòmens punyaven que fossen nostres privats 20.3.
- (16) plaer-nos hia molt que-ls víssem e que-ls aguéssem vist 25.40.

2.2.1.2. ÚS EMFÀTIC DE LA CONJUNCIÓ *QUE*

És un ús de la conjunció *que* sense funció pròpiament sintàctica, però subordinativa, almenys aparentment, semblant al que fem encara avui en frases com: «Que vindràs demà? I jo que li dic: Així no cal que m'ajudis. Ell que sí, que s'aixeca i se'n va».

- (17) han volentat de moure a mi barayla, e que-m diguen tal paraula de desmentir o de desonrament, que yo no poria estar que no y responés 20.26.
- (18) pus que ho tenits per bo, que ho farem 80.18.
- (19) pus vós volets que aquest castell sia vostre, que u sia, e jo que ho vuyl 137.19.

2.2.1.3. Ús DE LA CONJUNCIÓ *QUAN* EN LES SUBSTANTIVES

Esporàdicament la conjunció *quan* fa la funció de *que*:

- (20) Barons, la comtessa vos graeix molt can deïts que farets 42.20.
- (21) Graesch-vos-ho molt can m'o avets fait saber 149.19.
- (22) e pesà molt al frare can no-l dix que-l rey de Navarra era 389.13.
- (23) e maraveylaren-se molt can tan tost ho havien deliurat 420.11.

2.2.2. Adjectives o relatives (Moll, 2006, paràgrafs 553-557)

Al *Llibre dels feits* sol regir en les oracions de relatiu la norma força habitual en els textos medievals que, amb antecedent de cosa, el pronom emprat és *que*, tant si exerceix funció de subjecte com de complement directe; però, si fa de complement indirecte o preposicional, el pronom és *qui*; amb antecedent personal és usat gairebé sempre *qui* (sobretot *aquels qui*), *quan* fa de subjecte, i *que*, *quan* fa de complement directe; però hi ha moltes excepcions:

- (24) els demanaven coses que nós los faéssem, que eren contra nostra seyoria 30.8.
- (25) havia pres Don Lop d'Alvero, qui era parent de Don Rodrigo Liçana 15.4.
- (26) d'aquels richs hòmens qui eren ab nós 16.18.
- (27) E-ls fiyls que-l rey Don Alfonso de Castela hagué 17.10.
- (28) E nós, qui érem en Cervera 474.8.
- (29) e aquels de Saragoça e d'Osca que venien ab éls 29.30.
- (30) e nostre missatge qui guiàs aquel cavaller que ells enviaren 440.11.

2.2.3. Adverbials

2.2.3.1. TEMPORALS (Bruguera, 1991, vol. I, paràgrafs 114 i 110 m)

Per a la formació de subordinades temporals, a més d'emprar-hi les conjuncions més corrents, el *Llibre dels feits* recorre generosament a les construccions absolutes. Amb participi absolut, vestigi de l'antic ablatiu absolut llatí, hi trobem més d'un centenar d'exemples:

- (31) En Guillem de Montpestler, haüt conseyl de sos nobles e de son conseyl, atorgà les paraules 2.57.
- (32) E, feyt lo dit sacrament, partí's la cort 11.13.
- (33) e él, vestit son perpont e sa espasa cinta e .i. batut de males de ferre e-l cap 25.33.
- (34) E, feyt aquest matrimoni, entram en Aragó 20.1.
- (35) E, dita la missa, En Guillem de Muntcada combregà 63.1.
- (36) E, hoides les paraules, respòs Don Nuno 77.1.

L'ús del gerundi absolut serveix repetidament sobretot per a enquadrar nous esdeveniments de la narració, en un lloc (*estant a tal indret*) o en una situació determinada (*estant de tal manera*):

- (37) E, nós estan en Montsó, foren [...] 12.1.
- (38) E, nós estant ayxí, vench [...] 27.1.
- (39) E, nós estan en estes paraules, dix-nos 29.31.
- (40) E, nós vinent de la tala, vench En Ramon Samenla 154.1.

2.2.3.2. CAUSALS I FINALS (Bruguera, 1991, vol. I, paràgrafs 115 i 116)

El *Llibre dels feits*, a més de les conjuncions i locucions causals i finals més corrents, fa un ús abundant de la conjunció *que* amb valor causal i final, de caràcter popular, col·loquial, oral, com es dona encara en la llengua actual (Nadal i Prats, 1982, vol. I, p. 298, paràgraf 9.3.2; Moll, 2006, paràgrafs 573 i 578; Badia i Margarit, 1994, p. 324, paràgraf 133.5, i p. 389, paràgraf 146, 2, I-II).

Causals:

- (41) E anam aquel dia a Berbegal, que no trobam contrast en la carrera 14.20.
- (42) Prega-us la comtessa que la escoltets .i. poch, que dona és e no pot alt parlar 42.12.
- (43) Seyor, no façats, que açò no és per a vós; que a nós devets enviar per aytals coses con aquestes són, e vós no y devets anar 223.24.

Finals:

- (44) que éls vinent ab la fiyla de l'emperador Manuel al rey Don Alfonso que la presés per muller 2.17.
- (45) anà a la cort de Roma per mantenir son dret, e que nós [...] fóssem senyor de Montpester 4.14.
- (46) ·r· cavaler prestà'ns ·r· gonió leuger que·ns vestíssem 14.18.

2.2.3.3. CONDICIONALS

A més de la construcció clàssica amb la conjunció *si*, absolutament dominant, les subordinades condicionals apareixen també formades al *Llibre dels feits* de tres maneres possibles, per bé que en nombre molt més reduït:

1) amb la conjunció *pus* (Bruguera, 1991, paràgraf 118):

- (47) tan solament pus vós nos enviàssets missatge que nós vos víssem, veuríem-vos veer a esta nuyt 138.27.

2) amb la conjunció *quan*:

- (48) e, quan no·ls combatem a l'entrar, no hauran reguardat de nós que·ls combatem al tornar 196.22.
- (49) que, quan hom podia haver de son enemich (no us diré de sarraïns) una braçada de terra, totavia devia hom esperar 446.16.

3) amb el gerundi:

- (50) E, açò faent ell, que nós que li ajudàssem 21.10.
- (51) ells s'avenrien ab nós, nós lexan-los en aquel loch 329.7.
- (52) E nós dixem-li que li perdonàvem, ell dién a nós la veritat 469.10.

4) amb la conjunció *que* o el relatiu *qui*, construcció *sui generis*, que no recordo d'haver trobat enlloc més, ni esmentada per cap estudiós; es pot considerar una forma d'oralitat pròpia de l'època antiga?

(53) e que·m diguen [= *e si em diuen*] tal paraula de desmentir o de desonrament, que yo no poria estar que no y responés 20.27.

(54) E, qui donà a tot conseyl, fariets-ho, e que no us costàs re? 97.26.

(55) Qui us ho dóna tot acabat, grairets-ho a hom? 165.20.

(56) Qui podia haver .i. fenèvol! Tots los ociuria hom 193.2.

(57) E, qui us dava conduyt, volriets-ho? 199.4.

(58) e dix que, qui l'oçeÿa, no poria pus enant anar 404.3.

2.2.3.4. CONCESSIVES (Bruguera, 1991, vol. 1, paràgraf 117; Moll, 2006, paràgraf 584; Badia i Moll, 1960, p. 1346)

A l'ús de les conjuncions concessives més habituals cal afegir, en uns quants casos, la de *quan*, no esmentada per Klesper (1930) ni Moll (2006):

(59) E, quan nós li o conseylàssem, sabem per cert que él no·n faria re 77.19.

(60) e·l rey estan en València, quan nós prenguésssem mal, tant és el seu poder, que u restaurarà 370.27.

(61) que, can fos que·ns dixés de no, nós no·ns haviem a captenir mal d'ell 512.11.

2.3. *Altres aspectes sintàctics*

2.3.1. *Veü passiva*

Joan Coromines (1971, p. 77-82) ja remarcava que les llengües romàniques, sobretot les del sud, han seguit un procés de progressiu abandonament de l'ús de la veü passiva, sempre de regust més aviat llatinitzant. Per aquesta mateixa raó potser encara l'usen relativament sovint figures literàries medievals de la talla d'un Ramon Llull (Badia i Moll, 1960, p. 1338). Però el fenomen potser es fa més difícil d'explicar en el *Llibre dels feits*, de to més aviat oral i popular, com anem veient, si no acceptem que l'influx llatinitzant encara es feia sentir més àmpliament que no ens pensem, si més no a l'hora de posar-se a usar la llengua *de debò*, és a dir per escrit, com podien pensar molts escriptors, fins aquells que simplement posaven en solfa algun dictat. Perquè al *Llibre* trobem almenys una llarga cinquantena de casos de veü passiva, com aquests:

(62) fo parlat matrimoni entre 3.1.

(63) e fo lo seu nom crescut 3.4.

(64) que ela és amada per tots los hòmens del món 7.5.

(65) que reina sancta és clamada per aquels qui són en Roma, e, pertot l'altre món, sancta 7.7.

(66) de ço que éls farien, que fos feyt 11.6.

(67) E, així com fo cogitat per éls, se complí 13.8.

(68) can viren nostre conseyl que nós érem enganats e mal servits de nostres hòmens 16.38.

(69) E axí con fo parlat se seguí 33.14.

2.3.2. *Ordre de mots* (Badia i Moll 1960, p. 1347-1348; Moll, 2006, paràgrafs 526-534)

L'ordre de mots en la frase presenta estructures variades i alternants en el català medieval, ben sovint diferents de l'actual. Algunes poden traïr encara influx llatinitzant, d'altres poden respondre a modalitats estilístiques i d'altres reflecteixen, sens dubte, trets del llenguatge oral. Aquest particular-

ment pot revelar-se en moltes inversions d'elements sintàctics, motivades per l'interès del parlant, a vegades fins inconscient, de focalitzar o posar en relleu algun d'aquests elements, segons la mateixa dinàmica de l'oralitat, en molts casos com solem fer encara en el nostre llenguatge col·loquial. El *Llibre dels feits* no està exempt d'aquestes característiques; fins i tot m'atreveria a dir, sobretot pel que fa al darrer aspecte, que n'és especialment ric. Vegem-ho:

2.3.2.1. ORDRE VERB-SUBJECTE

- (70) E dixem nós, E dix l'infant, E dix En [...] E dixeren ells [*pàssim*].
- (71) E membra'ns bé una paraula 1.27.
- (72) féu matrimoni nostre avi ab la regina Dona Sanxa 2.5.
- (73) no-s volien bé nostre pare ni nostra mare 48.15.
- (74) E tengren-ho tuyt per bo 49.19.
- (75) Vist han los meus ulls la tua salut 52.4.

2.3.2.2. ORDRE ATRIBUT-VERB

- (76) fe sens obres morta és 1.2.
- (77) Vera cosa és e certa que nostre avi 2.1.
- (78) que nostra era València 282.3.
- (79) Seyor, bon seria que 347.1.

2.3.2.3. ORDRE COMPLEMENT DIRECTE-VERB-(SUBJECTE)

- (80) Aquesta paraula volch nostre Senyor 1.2.
- (81) E aquel dia, en lo qual nostra cort haviem manada 48.1.
- (82) Barons, ben sabets vosaltres que aquesta terra ha tenguda Miramamolí plus de .c. ayns 79.17.
- (83) que tot lo món diga que bon guardó vos havem retut 136.14

2.3.2.4. ORDRES DIVERSOS

- (84) perquè la vila s'acostava de pendre 82.26.
- (85) e farem venir, d'altra part, per mar conduyt 130.14.
- (86) E donam-los ració sempre per a .i. mes de la carn 215.13.
- (87) dixem-li aquestes paraules que dites nos havien 298.1.
- (88) que molt los fayem gran mal 321.21.
- (89) E nós faem tots aquels que y eren partir denant nós 439.8.

Cal observar que alguns dels fragments citats (85, 86, 88, 89) presenten un ordre de mots molt rebuscat, difícilment justificable ni per l'influx d'un hipèrbaton llatí ni per un registre oral. Les frases haurien d'haver tingut més aviat aquest ordre més normal:

- (85) e, d'altra part, farem venir conduyt per mar.
- (86) E donam-los sempre ració de la carn per a .i. mes.
- (88) que los fayiem molt gran mal.
- (89) E nós faem partir denant nós tots aquels que y eren.

2.3.3. Concordança (Badia i Margarit, 1994, p. 191-192)

Sovint en la llengua parlada, quan iniciem amb el verb una frase de subjecte múltiple, sense clara advertència del nombre d'elements que integraran aquest subjecte, solem fer concordar el verb amb l'element més pròxim, en singular, en lloc del plural, que li correspondria. Un cop iniciada la frase, completem el subjecte, sense donar importància a la manca de concordança establerta. És un fenomen propi de l'espontaneïtat i rapidesa del llenguatge oral, que al *Llibre dels feits* trobem amb profusió:

(90) e açò·ns dix per ells Don Nuno e Don Pero 21.68.

(91) e entrà·sse'n ab nós Don Rodrigo Liçana e Don Blasco Maça e d'aquels de nostra meynada 32.14.

(92) sí que vench En Rodrigo Liçana e Don Blasco Maça 32.28.

(93) E tant se tarda Don Nuno e els cavallers? 63.36.

Casos de concordança amb un element més pròxim:

(94) vós ni vostra cort no hi pot enantar 36.14.

(95) Don Pero Fferrández d'Açagra vench a nós e Don Exemèn d'Urrea 208.16.

Exemples de concordança *ad sensum*:

(96) e foren de la nostra part, aquest bando 15.56 [bando, *mot collectiu*].

(97) donaren·li d'una teula en lo cap ·r· d'aquels qui jugaven a aquel joch contra él 17.15.

(98) les parts [*de les terres de conquesta*] són feytes, e la major partida d'aquels qui presa la han [*la seva part*] se'n són tornats 97.7.

Amb tot, tenim algunes frases de subjecte plural començades amb el verb, i amb concordança regular:

(99) e vengueren denant nós lo bisbe de Barcelona e En Ramon de Cardona e En Berenguer de Pugvert e molts d'altres ríchs hòmens de Cathalunya 546.6.

2.3.4. Estil directe i estil indirecte

És habitual que el narrador del *Llibre dels feits* passi inconscientment, per dir-ho així, de l'estil indirecte al directe i viceversa, indici també del registre oral del llenguatge:

(100) e que·ls diríem així: «Pregam e manam·vos [...] menys que no u façats saber a nós»; e, quan hi entrassen, entrassen ·r· ric hom ab ·r· cavallers, e que més no n'acuyllissen 20.37.

(101) E nós resposem que: «Ço que nós n'havem feyt, que u havem feyt ab dret», e que neguna esmena no li'n fariem 24.3.

(102) fossin ab nós. «E irem sobr·En Ponç» 37.5.

2.3.5. Connectors textuais

Aquests elements, constituents oracionals necessaris per a l'engranatge entre oracions, de naturalesa morfosintàctica diversa, que fa que no siguin fàcils de delimitar de les altres categories gramaticals,

amb les quals tenen afinitats si més no formals, al *Llibre dels feits* no abunden, sobretot si molts que podrien ser considerats potser tals per alguns gramàtics, al nostre *Llibre* tenen més aviat —crec jo— funció gramatical d'adverbis o locucions adverbials, tot i que també hi exerceixen el paper de connectors de les diverses escenes o capítols que es van succeint en el llarg fil narratiu. És el cas de les locucions: «E puys», «E sobre açò», «E en tant», «Ab tant», «Ab aytant»; les quals actuen sintàcticament de la mateixa manera que: «E quan», «E nós estan», «E passat açò», «E aquel dia», «E al matí», «E sus a la mitjanit», etcètera. Tenint en compte això, podem assenyalar potser els connectors següents:

- (103) On, de la fe que nós havíem 1.10.
- (104) ço és assaber, de nostre avi 2.4.
- (105) Doncs, nós farem axí con fer devem 35.41 *i pàssim*.
- (106) Ara, si éls nos envien missatge [...], que ho farem 80.17.
- (107) E, encara, que li ho havem promès 241.14.

2.3.6. Vocatius

La funció del vocatiu, que explicita el receptor de l'intercanvi comunicatiu del discurs, té àmplia i variada cabuda al nostre *Llibre*, on els diàlegs són constants i són també una bona manifestació de l'oralitat del text. Una vegada per totes podem dir que tots els personatges que són interpel·lats com a vocatius en els nombrosos diàlegs ho són sense ometre-hi els apel·latius de *En* o *Don* que els acompanyen normalment. A més, hi apareixen pàssim:

- (108) Amich, Amichs, Barons, Dona, Maestre, Micer, Pare Sant, Rey, rey d'Aragó, Seyor, Seyor rei, Seyors, *Sire*.

2.3.7. Interjeccions

Pròpies:

- (109) A, Don Pero Aonès! 26.64.
- (110) A, Seyor! 27.1.
- (111) E, Mare de Déu, Seyor! 84.12.
- (112) Oy, de la galea! 110.4.

Impròpies:

De caràcter religiós:

- (113) Sancta Maria! [*pàssim*].
- (114) E, per amor de Déu, coytem-nos! 63.44.
- (115) Sí Déus m'ajut! [*pàssim*].

De caràcter bèl·lic:

- (116) Aragó, Aragó! [*pàssim*].
- (117) A armes, a armes! [*pàssim*].
- (118) Via, barons! 84.7.

2.3.8. Anacoluts (Badia i Moll, 1960, p. 1349)

Podríem dir que l'anacolut és un fenomen oracional, antisintàctic per etimologia, perquè es tracta d'una incoherència sintàctica, coherent, però —fent jocs de paraules—, amb el discurs mental, ràpid i personalíssim, del parlant. És un fenomen de plena oralitat, doncs. En un anacolut es produeix una fractura de l'estructura sintàctica, un abandó de la construcció exigida per un període determinat i l'adopció d'una altra de més adient al pensament momentani del qui parla, tot oblidant la coherència gramatical amb la construcció inicial. Al *Llibre dels feits* tenim tota una sèrie d'anacoluts, testimoniatges continuats del caràcter oral del text, del fer tan habitual de les contalles col·loquials familiars. Indico amb una barra inclinada el lloc de cesura de la coherència oracional.

(119) E sembla obra de Déu, car les covinences que nostre avi havia feytes d'aver aquesta per muller, / tornà depuys que d'aquela natura de l'emperador Manuel e de nostre pare, lo rey En Pere, / que per matrimoni se cobràs la falida que en l'altre matrimoni havia estada 5.27.

(120) que mester és, / que aquesta cosa és tan gran, que, / si hom los hi havia a contrari, / que els no sien tan poderoses que hom no-ls pusca desfer ço que fan 40.19.

(121) E nós que anàvem ab aquela bonança [...] / vench .ra. nuu 57.21 [*els altres mss. canvien vench per veem i desfan l'anacolut, de llengua parlada*].

(122) E nós que començàvem a devalar del pug enjós e anar al pla, al camí de la vila, / vench a nós En Ramon Alaman 66.4.

(123) E cam vim que no y podíem aconseguir en carn, / car els [...], entraren-se'n per la barbacana 174.26.

(124) que no li pesàs, que nós, / àls no era nostre acort que y féssem 345.22.

(125) E nós que érem en València, / vench-nos Jacme Alarich 482.1.

2.3.9. Mostres diverses d'oralitat

El caràcter oral tan dominant al *Llibre dels feits* sorgeix també en molts fragments per certes focalitzacions, al començ de la frase, del complement directe, repetit després amb el pronom feble, o, al revés, avançant el pronom feble i repetint després explícitament el complement, indicis que el parlant s'adona que el *seu* ordre de frase pot no ser comprès per l'oient. També apareix en d'altres intercalacions o precisions expositives, que foren innecessàries en un estil escrit, on l'ordre lògic dels elements sintàctics podria ser observat en gràcia de la claredat:

(126) Senyor, ja sabets, yo, quant he ab vós de parentesch 22.5.

(127) E Don Ató de Foces, qui era entrat en la vila, no-l lexaren entrar denant nós 22.31.

(128) exiren ab cavals armats per lo mur, que y agren feyt portell, e entraren en lo vayl amagadament 41.6.

(129) e yo anar-les he metre, e ma companya, cerca del val 170.13.

(130) E que no li pesàs, que Xàtiva, que no dariem a hom del món, car era de nostra conquesta, e que ell havia prou e no li devia fer enveja lo nostre; e que'l pregàvem que no li pesàs, que nós, àls no era nostre acort que y féssem 345.22 [*un cas paradigmàtic de llenguatge oral: la repetició tan pròxima de que Xàtiva, que (aquí amb valor de conjunció causal) sembla indicar l'anteposició del complement directe pròpia del llenguatge oral: que Xàtiva, no la dariem; diferent de que Xàtiva no dariem, inversió habitual de CD i V; no especifica que o de què havia prou, perquè ell ja sap que pensa en les terres i altres possessions que té, que compara també amb tot lo que ell té; després comença una frase amb nós com a subjecte bàsic, però canvia adonant-se que el subjecte principal és nostre acort, i en surt un anacolut. És remarcable que tots els altres mss. fan així la frase: que nós àls al [= segons el] nostre acort no y fariem, i desfan l'anacolut*].

A més d'aquesta llarga selecció d'exemples, proposo al lector la lectura dels fragments següents, que per la seva major extensió no poden figurar aquí. El lector hi sabrà percebre moltes de les característiques exposades fins ara i moltes més que el podran convèncer de l'alt grau d'oralitat que respira el *Llibre dels feits*: 15.1-56, 17.14-18, 18.1-6, 35.13-18, 69.35-59, 179.17-21, 236.26-30, 245.1-17, 293.5-12, 369.6-16, 498.1-34 i 527.1-36.

En conclusió, l'estudi detallat de la sintaxi oracional del *Llibre dels feits* ens ha deixat veure l'elevat grau d'oralitat que presenten algunes de les seves estructures que hi són més propenses, com, de fet, passa fins i tot en l'estat actual de la llengua. Són, subratllant les principals: 1) la parataxi copulativa, 2) l'abundància de substantives amb la repetició de la conjunció *que*, 3) un ús preferent d'aquesta conjunció en les oracions causals i finals, 4) el seu ús emfàtic, 5) certs ordres de col·locació dels mots, 6) certes formes de concordança, 7) l'ús abundós de l'anacolut i de diversos tipus de focalització d'elements.

Aquestes particularitats sintàctiques que he intentat de posar en relleu són, crec, les que més decisivament confirmen el caràcter oral del *Llibre dels feits*. Però n'hi ha d'altres, és clar. Hi podríem afegir la certa dèria del rei a esmaltar el seu relat amb substitucions lingüístiques que hi fan certs personatges, sense excloure'n a si mateix. També ho solen fer actualment algunes persones quan pretenen donar més vivaesa als seus relats, adduint el que diuen altres persones d'altres procedències tot respectant-ne les llengües pròpies (Bruguera, 1991, vol. 1, paràgraf 141-144; Badia, 1985; Argenter, 2004).

Encara més, hom, com Josep M. Pujol (1991a, 1991b i 2003), ha pogut remarcar també en el rei Jaume uns certs dots innegables de narrador en el muntatge de seqüències narratives, en la traça de presentar certes situacions, en l'encert, en un mot, de saber explicar a uns oients àvids d'aventures èpiques tot allò que ell havia viscut. I, en aquesta perspectiva, l'estudi i l'anàlisi dels diversos capítols o, potser millor, escenes del *Llibre* del rei pot ser inescapable, tant objectivament com subjectivament, segons la sagacitat de cada lector interessat.⁴

El que hem vist fins ara corrobora, crec, l'autoria del rei Jaume respecte al *Llibre dels feits*. I revela, a través del seu caràcter oral, tot un estil viu, que, en el seu verisme, inspira també veracitat, malgrat que puguem admetre totes les intencions possibles de l'autor en l'exposició dels seus «fets». Però l'estil espontani del *Llibre* manifesta també molts trets de la personalitat del rei: apassionat, profundament creient i religiós, providencialista, egocèntric, vanitós i pedant, contradictori, just, astut, cruel, clement, tendre. Ben sovint el rei sembla que tingui escrúpols de fer-se prolix i diu que no parlarà de certes «menuderies» per no «allargar el llibre». Però, de fet, en parla, i aquestes demostren molt, precisament, el seu tarannà i la seva veracitat.

Esmento a partir d'ara aquells trets gramaticals i lèxics que considero dignes de subratllar com a diferencials del *Llibre dels feits*, per algun concepte o altre, tot admetent d'entrada que podrien ser discutits.

3. GRAFIA

3.1. *Fricativa palatal sorda*

Si la distinció *ix/x* pot reflectir una diferenciació fonètica dialectal, aquesta no és regular al *Llibre dels feits*. Si de cas, constatem una preponderància de grafia *x*, que respon més a una pronúncia

4. Vegeu el brillant article de Bastardas (2007) sobre Jaume I, on la perspicàcia i la sagacitat de l'autor saben espremer tot el suc d'una pàgina deliciosa per la ironia, l'astúcia i la traça política del monarca que revela, i precisament dins d'unes peculiaritats que deixen percebre també l'estil oral del narrador.

oriental. Potser la vacil·lació gràfica revela una primitiva pronunciació *ix* més generalitzada que s'anà reduint fonèticament en la parla oriental (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 34).

3.2. *Africada alveolar sorda*

En posició final es representa majoritàriament amb *ts* i, en pocs casos, amb *tz*: *descobertz*, *feytz*/*feytz*, *tots/totz*. Aquesta grafia occitanitzant *tz*, excepcional en el nostre text, apareix en proporció doble en les *Homilies d'Organyà* i exclusivament en les *Vides de sants rosselloneses* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 36).

3.3. *Africada palatal sorda*

En posició final és representada preferentment per *g* i excepcionalment per *ig* o *yg*: *deg*, *enug*, *gog*/*goyg*. En posició medial, per *tx*: *galotxes*, *garnatxa*, *pertxa* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 37).

3.4. *Nasal palatal*

En 1.104 exemples de nasal palatal apareixen els reflexos gràfics de *ny* (518), *yn* (186), *y* (369), *n* (31). No podem dir que es compleixi en el *Llibre* una regularitat del grafisme segons la posició en el mot: *Cathalunya/Cathaluyna*, *companya/compayna/compaya*, *geny/geyns/geys*. També es donen casos de grafia *n* en mots que poden presentar l'evolució *NN* > *n* (*canes*, *engan*, *enganar*, *sen*). No es pot assegurar rotundament que aquests casos de *n* < *NN* representin el fonema palatal, més aviat al contrari, sobretot tenint present que la no-palatalització de *NN* és corrent en lleidatà, particularment en els parlars del Pirineu, que *sen* és normal a l'Alt Pallars i que *enganar* és la forma general en català antic, avui conservada a les Balears (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 42).

4. FONÈTICA

4.1. *Tractament de A tònica: el grup -ACT-*

Aquest grup apareix majoritàriament amb el diftong *-ey-/-ei-*, però ja en concurrència amb *-e-*, monoftongació que s'inicia en la parla oriental i es manté en lluita amb *-ei-* fins al segle XIV, mentre que en els parlars occidentals l'etapa *-ei-* es manté amb exclusivitat almenys fins a mitjan segle XIV i perdura encara al Pallars i la Ribagorça: *feit* (81) / *feyt* (259) / *fet* (34) / *feita* (7) / *feyta* (122) / *feta* (4), *pleit* (3) / *pleyt* (77) / *plet* (1). Si tenim en compte que el ms. H és del 1343, i que les formes en *e* hi són en nombre de 43 contra 569 en *ei/ey*, podem pensar que el text del ms. H es manifesta també, en aquest fenomen, respectuós envers un text més antic (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 48).

4.2. *Confusió de e i a àtones (vocal neutra)*

En Jaume I es dona abundantament la confusió gràfica entre *e* i *a* àtones, reveladora de la neutralització d'aquests dos fonemes, consumada ja des de molt aviat en els parlars orientals. I això en posició pretònica: *anagamen/enagement*, *derraria/derreria*, *comenador/comanador*, *serrai/sarrai*; de final absoluta: *Jacma/Jacme*, *farie/faria*, *maynade/maynada*, *volie/volia*; i de final seguida de consonant:

companyas/companyes, sían/sien, sabíam/sabiém. Coromines afirma que en síl·laba final seguida de consonant no es troben confusions *a/e* abans del segle xv, si no és en textos sospitosos i molt excepcionalment: en aquesta posició tots els dialectes admeten únicament *e*. Si de cas, aquesta afirmació no es compleix del tot al nostre text. Naturalment, la proporció de confusions *a/e* és minsa, però, tanmateix, n'hi ha (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 52).

4.3. Distinció o confusió entre africada alveolar sorda (= ç, c, z) i fricativa alveolar sorda (= s)

Abunden les grafies ç, c, z indicadores de la conservació del fonema africad alveolar sord: *açembla/azembla, alcàçer/alcàcer, esforç, esforçam, mercè/merçè, azina, Alazrat, kafizes, raiç/raiz.* Aquesta profusió de mots amb ç, c, z confirma en el nostre text la clara distinció entre els fonemes representats per ç i s, que havien d'acabar unificant-se en un mateix fonema s. Amb tot, hi ha també unes quantes vacil·lacions ç / s, que, si més no, demostren que la distinció fonètica començava a trontollar per al redactor del text: *Abolcàcim/Abolcàçim/Abolcàsım, açò/aiçò/assò, caçar/cassar, començar/comenssar, Çaragoça/Saragoça/Saragosa/Saragossa.* Al segle XIII la major part del territori continental català mantenia encara la distinció fonètica ç/s, llevat de la franja més costanera, on ja s'havia produït la confusió de tots dos fonemes, la qual s'anà estenent cap a l'oest, talment, que al segle XIV havia arribat fins a Lleida. Poblet, on es féu la còpia del ms. H, el 1343, venia a trobar-se a la zona de distinció, ben pròxima, però, a la de confusió. Aquesta situació geogràfica i la data del manuscrit explicarien els casos de vacil·lació que hi trobem (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 56).

4.4. El grup consonàntic llatí ND

Aquest grup llatí, a través d'una assimilació regressiva *nm*, apareix reduït a *n*. Amb tot, resten encara uns quants exemples amb ND conservat que revelen que la transmissió d'aquests mots no fou radicalment hereditària, sinó amb algun matis semicultista, sense menystenir del tot la possibilitat d'un influx occità en algun d'ells: *comanar/comandar, demandar/demanar, faenes/fasenda/fazenda* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 58 c).

4.5. Consonants finals

La *-t* del grup final *-nt* es manté habitualment en tots els adverbis i substantius derivats en *-ment*, així com en altres mots com *aenant, atretant, danant, font, gent, punt*, etc. Amb tot, apareixen ja una vintena llarga d'exemples amb caiguda de *-t*, normal en occità i més corrent també en rossellonès, que presagien la tendència a la caiguda definitiva a tot el domini català, llevat de les Balears i València. Dels vint-i-dos casos amb caiguda de *-t*, tretze són de plurals en *-ns*, que revelen que en aquest morfema l'emudiment de *-t* ja es devia consolidar. Un cas semblant al fenomen de pèrdua de *t* en la terminació *-nt* és el de *dimars*, reflex de la pronunciació que ha esdevingut predominant en els parlars centrals i orientals del Principat, mentre que, en canvi, en el domini valencià i en gran part de la parla nord-occidental fins al Pallars sona *dimats*. Alguns mots mantenen encara alguna resta de la *n*' llatina a causa segurament de la situació proclítica en què s'usaven sovint aquests mots: *minyón, non, pan/pa, plen/ple, vin/vi.* Aquest fenomen de conservació ha estat també peculiar d'una part del nord-est del domini català (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 60 a).

5. MORFOSINTAXI

5.1. *Demonstratius*

Al *Llibre dels feits* no hi ha cap forma de referència mitjana, *eix*, *aqueix*, *això*. Sí, en canvi, variants occitanitzants *aclò*, *aiçò*, *aysò* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 63 c).

5.2. *Possessius*

No hi ha cap de les formes de segona persona *teu*, *teus*, *tues*, *tes*. És notable la major freqüència de les formes àtones en comparació amb les tòniques: un 75 % del total de possessius. En uns trenta-quatre casos de posseïdor plural de tercera persona, en lloc de *lur* o *llurs*, són usats els possessius de posseïdor singular: «que s'acostassen a aquels del mur tant, tro posquessen hoir la sua paraula; e que ab la voluntat de Déu compliríem la sua paraula e ço que a nós dit havien» 40.28-29, «faem aquela justícia que·s deu fer d'òmens que aytal cosa fan a son seyor» 465.9. Els casos d'altres possessius en lloc de *llur* representen un 3,7 % de les ocurrencies de possessius.

Alguns han volgut veure en aquest ús una prova d'interferència aragonesa en la llengua de Jaume I. Però aquesta vacil·lació o alternaça no és gens insòlita en català antic, ja des de les *Homilies d'Organyà* fins al *Curial i Güelfa* i el *Tirant lo Blanch* (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 64 c, d).

5.3. *Indefinitis*

No hi ha cap exemple de *qualsevol*, *qualsevulla*, *quelcom* (o *queacom*, *queucom*) (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 65 f).

5.4. *Article*

Al *Llibre dels feits* hi ha un predomini absolut de les formes plenes tradicionals en català antic, *lo*, *los*, però també la clara tendència a l'ús de les formes reforçades *el*, *els*, sobretot després de vocal. En canvi, *lo*, *los* acaparen de molt la posició després de consonant. Tenint en compte que en textos més antics, com el *Llibre jutge* i les *Homilies d'Organyà*, només trobem les formes *lo*, *los* en tots dos, llevat d'un sol cas de *el* en el primer text, podem suposar que el *Llibre dels feits* és un bon testimoni de la tendència creixent a l'ús de les formes reforçades de l'article, que, segons opinió comuna, degué originar-se precisament en el contacte de *lo* i *los* amb una vocal anterior o posterior, sobretot en la parla oriental. Trobem també al *Llibre* en poques línies de diferència dues formes que podrien fer pensar en vestigis rars de l'anomenat article «salat», provinent de IPSU, IPSA: «sa mar» 63.3, «es dos» 63.15. I una tercera forma en el topònim *s'Arboç* 21.54. El primer cas és dubtós, però els altres dos podrien ser unes restes esporàdiques d'unes formes que en els temps més reculats havien estat més generalitzades en el català, sobretot oriental, suplantades més tard per *el*, *la*. Cal fer notar que tots els altres manuscrits canvien *sa* per *la*; el manuscrit C canvia *es* per *lo* i tots els restants l'ometen; tots els manuscrits conserven, però, «s'Arboç» (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 76).

5.5. *Verb*

Al *Llibre dels feits* apareixen dues formes, «van ferir» 218.15 i «va pendre» 226.5, que han pogut ser considerades, o no, com a exemples avançats de perfet perifràstic, que no pren una plena grama-

ticalització fins a mitjan segle XIV. Però l'estudi més aprofundit de la qüestió deixa veure que aquests exemples de construcció del verb *anar*, en perfet o present, + infinitiu no tenen encara valor de perfet perifràstic, sinó de verb de moviment. Aleshores, les formes d'*anar* en present representarien més aviat un present històric. Un testimoniatge, doncs, per a il·lustrar les etapes de gramaticalització d'aquesta forma verbal, no existent encara al nostre text (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 93).

5.6. *Adverbis*

És interessant de subratllar l'existència de l'adverbi de negació *poch* (un hàpax), tan viu encara a les contrades gironines, empordaneses i d'altres del nord: «poch dixeren que us en venjarien ne us pregaren que us en venjàssets» 362.20. Tant el *DCVB* com el *DECat*, que en parlen prou àmpliament, no en donen cap citació del català antic. No recordo d'haver-ne trobat cap més exemple (Bruguera, 2008c, p. 366, nota 1).

5.7. *Preposicions*

Sobre l'ús de la preposició simple *per* o composta *per a*, trobem al *Llibre* trenta-quatre casos de *per a* davant sintagma nominal o pronom: «trobam-lo bo per a .ii. fenévols» 194.7, «meylor era per a éls e per a nós» 106.2. Però també dos exemples amb preposició simple, en la mateixa construcció: «les coses que eren mester per ajuda d'ome» 270.9, «E pensam-nos que aquestes paraules no eren bones per saber a negun home en la ost» 271.8. I un cas en què, en una mateixa frase, apareixen la forma composta i la forma simple en una mateixa construcció: «E per açò enviam per vós, que volem més lo regne per a vós que per ell ni per altre hom del món» 139.11-12. Amb sintagma adverbial de temps, tenim tretze casos de *per a*: «y havien què menjar de ço que trobaven en la vila bé per a .i. any» 27.23. Amb subordinada final, 177 exemples de *per* simple: «ella era venguda aquí per adobar a nós e a son genre» 348.3. Un sol exemple amb *per a*: «Barons, tuyt som venguts aquí per a servir Déus e nostre seyor, lo rey» 78.35. Per tant, amb poques vacil·lacions, hi trobem un ús d'aquestes preposicions semblant a l'ús normatiu actual.

6. VOCABULARI

6.1. *Alternances lèxiques*

El text de Jaume I és interessant perquè hi trobem una seixantena de parelles de mots, o més, que s'hi relleven sinonímicament en una alternança que, d'una banda, testifica l'arcaisme d'alguns i, d'altra, presagia per a molts la suplantació definitiva que, en el decurs del temps, aconseguiran damunt els altres. El nombre d'ocurrències de cada alternativa pot revelar en molts casos, per si sol, la tendència que prenien ja cada mot en l'època de la redacció del *Llibre*. Només en puc donar alguns pocs exemples (Bruguera, 1991, vol. I, paràgraf 137):

adur (71), *dur* (1), *menar* (15), *amenar* (12), *levar* (41), *portar* (23), *aportar* (14)
ans (112), *enans* (37), *abans* (8)
aturar (37), *parar* (42)
covinença (49), *pleyt* (81)
cuydar (57), *pensar* (84)
dar (248), *donar* (326)
deure (174), *haver de* (121)

dintre (3), *dins* (77)
gitar (49), *lançar* (1), *tirar* (83)
guisa (62), *manera* (175)
jorn (13), *dia* (507)
jus (2), *dejús* (23), *dejós* (3), *sots* (58)
metre (200), *posar* (24)
mot (7), *paraula* (219)
moure (17), *partir* (190), *anar* (715)
parer (5), *semblar* (94)
regina (48), *reyna* (37)
res (55), *re* (100), *cosa* (292)
sus (48), *sobre* (324)
testa (20), *cap* (73)
tolre (58), *pendre* (176)
trametre (27), *enviar* (449)

6.2. *El corpus del vocabulari*

Per la naturalesa del gènere narratiu a què pertany el *Llibre dels feits*, el seu vocabulari ofereix una notable extensió i riquesa de camps semàntics prou apte per al coneixement ben suficient del lèxic de tota una època. En el camp del vocabulari més comú, trobaríem una bona quantitat de mots que revelarien el tirat del rei al registre oral que domina el seu *Llibre*. Però no ens fóra tan fàcil de copsar-ho com hem vist en les estructures sintàctiques. Caldria sospesar més cada mot. I, a més, topem de tant en tant amb més d'un centenar de mots que hem de considerar cultismes o semicultismes (*dilecció*, *disputació*, *egualtat*, *inquisició*, *escusació*, *interlocutòria*, *licència*, *pertinència*, *restitució*, etc.), descomptant els que pertanyen, com és comprensible, a l'àmbit religiós, que, d'altra banda, el rei podia conèixer prou bé pel seu caràcter extraordinàriament piadós i la seva participació constant en el culte. Sembla indubtable, però, que en la tria d'un vocabulari més elaborat i culte hi hagué d'intervenir la mà de l'escrivent i redactor de les contalles del rei (Bruguera, 1999, p. 10-11).

6.3. *Arcaïsmes*

Al *Llibre* trobem uns cent cinquanta mots arcaïcs, que no trobem normalment en la mateixa forma o en absolut en el català actual. Mots arcaïcs que han perviscut amb variacions formals: *aestmar* (estimar), *assaer* (asseure), *caer* (caure), *covinença* (conveniència, pacte), *crou* (creu), *fasenda/faena* (feina), *femna/fembra* (femina, dona), *malaute* (malalt), *oceir/ociure* (occir), *peyra/pera* (pedra), *pretz* (preu), *vots/vou* (veu), etc. Arcaïsmes absoluts, paraules obsoletes: *aenant*, *altruy*, *anagar*, *assats*, *avolea*, *emblar*, *enantar*, *gent/gint*, *ivaç*, *leixar*, *monçonega*, *nuu*, *ops*, *profirença*, *querre*, *tolre*, *ujar*, etc. (Bruguera, 1999, p. 12).

6.4. *Hàpaxs*

D'un valor relatiu, però il·lustradors per a la història de la llengua, n'hi trobem més de dos-cents cinquanta: *aima*, *algieber*, *Aparici*, *aücar*, *basçar*, *belúmena*, *cantalada*, *desloar*, *encledar*, *fòvia*, *frèvol*, *lasset*, *marrit*, *privadança*, *rengar*, *sas*, *soplegar*, *tendal*, *xapsir*, etc. (Bruguera, 1999, p. 12-13).⁵

5. A la llarga llista publicada a la citació esmentada podem afegir: *alcolles*, *apparentats*, *breny*, *deport*, *desaguiós*, *desama*, *esperdudament*, *fins*, *guauta*, *madiç*, *maltreyt*, *pesset*, *posa*, *quèsties*, *somouta* i *travada*.

6.5. *Dialectalismes*

Al manuscrit H de Poblet podríem admetre una desena de dialectalismes (occidentalismes): *albixera*, *arena*, *aydar*, *bístia*, *dos* (fem.), *huy*, *muntar*, *riquea*, *sas*, *secans*. Aquest nombre pot augmentar considerablement en les variants dels altres manuscrits (Bruguera, 1999, p. 14 i 159-179).

6.6. *Estrangerismes*

Podem acceptar al nostre text la presència d'una vintena d'aragonesismes i d'una altra vintena d'occitanismes (Bruguera, 1999, p. 17-45).

6.7. *Vocabularis especialitzats*

Pel caràcter particular del *Llibre dels feits*, tenen un relleu especial els vocabularis militar, marítim i religiós.

6.7.1. *Militar*

Remarquem, per algun interès lèxic especial que revesteixen, els mots *batut*, *geny/giny*, *vençuda* (Bruguera, 1999, p. 51, 57 i 64; Bruguera, 2008b, p. 59).

6.7.2. *Marítim*

Semblantment: *bus*, *belúmena*, *onda* (Bruguera, 1999, p. 66, 70 i 72).

6.7.3. *Religiós*

Aparici (Epifania), *Candaler* (la Candelera), *bisbalia* (Bruguera, 1999, p. 73, 74 i 79).

6.8. *Toponímia*

Un text de la intencionalitat, les característiques i l'extensió del *Llibre dels feits* havia de resultar molt ric en topònims. Es comprèn que, havent de narrar sobretot un conjunt de fets històrics moguts, com són les diverses campanyes militars, l'interès del narrador per a corroborar la veracitat del que conta assegurí la detallada enumeració de les fites geogràfiques que emmarquen aquells fets: l'autenticitat i la vivesa del relat i la captació de l'interès dels lectors queden així garantides. En conjunt són citats al *Llibre* uns cinc-cents topònims, repartits així per territoris: Catalunya (incloent-hi el Rosselló), cent divuit; Balears, trenta-un; País Valencià, cent quaranta-vuit; Aragó, vuitanta-nou; Castella, vint-i-dos; Múrcia, sis; Navarra, nou; Andalusia, cinc; altres indrets de la Península, tres; Occitània, vint-i-set; França, vuit; altres països, divuit, i no identificats, quinze. Observem que són més abundants els topònims dels territoris que el rei va recórrer més sovint, sobretot a causa de les seves campanyes bèl·liques de conquesta: el País Valencià va al davant amb cent quaranta-vuit. No oblidem que la seva conquesta total va durar més de sis anys, el triple que la conquesta de Mallorca.

Cal recordar que a l'edat mitjana, i sobretot en la gent més noble, els noms personals se solien formar amb el nom de fonts i el del lloc de naixença de l'individu o de procedència del seu llinatge.

Precisament, de tots els topònims recollits al *Llibre dels feits*, una bona cinquena part, cent vint-i-un, formen part d'antropònims. Dels cent divuit de Catalunya, més de la meitat, seixanta-dos, corresponen a antropònims; dels vuitanta-nou d'Aragó, vint-i-tres. En canvi, dels trenta-un de les Balears, no n'hi ha cap que integri un nom de persona, i dels cent quaranta-vuit del País Valencià, els topònims més nombrosos, només n'hi ha tres. La raó d'aquesta absència de noms de persona formats amb noms de lloc a les Balears i al País Valencià és, prou evidentment, l'anterior llarga presència dels sarraïns en aquests territoris, on no pogueren originar-se llinatges cristians. I justament també els topònims integrants de noms de persona són els que es presten més a possibles identificacions diferents.

7. CONCLUSIONS

1) El to general de la llengua del *Llibre dels feits* de Jaume I és afí al de la llengua catalana medieval dels altres textos que en coneixem. Però revela clamorosament —diríem— un estil tal de parla espontània, oral, colloquial, d'una època prou antiga encara per no haver-s'hi pogut reflectir prou el progressiu influx unificador que hi anà exercint l'estil de llengua escrita cancelleresc.

2) Aquesta oralitat de la llengua del nostre llibre, que ens costaria de trobar també en un mateix grau en altres obres antigues, es revela d'una manera més evident en diverses estructures sintàctiques.

3) També en algunes grafies i en alguns fenòmens fonètics i morfològics endevinem certes solucions lingüístiques que podem considerar més o menys arcaïtzants i com a mostres d'uns estadis evolutius de la llengua.

4) Encara més ho veiem en el vocabulari, amb alternances de mots més antics en pugna amb altres de nous que es van obrint pas en la llengua.

5) I en alguns dialectalismes (occidentalismes), que acaben d'arrodonir la tònica d'oralitat del *Llibre*, si tenim present que, «com ha dit algú, un text escrit no és mai un text dialectal» i «les obres literàries posteriors al segle XIII resten més subjectes a una norma literària, a una pauta de llengua escrita, i només esporàdicament deixen traspuar particularitats regionals» (Veny, 1986, p. 149, paràgraf 182, i p. 153, paràgraf 187).

6) Totes aquestes conclusions que, tan resumidament, pretenen apuntar uns trets específicament característics del *Llibre dels feits*, s'han d'aplicar al manuscrit H, bàsic, de Poblet. Una consideració diferent i a part exigeixen els altres manuscrits. La comparació i la confrontació entre l'un i els altres suscita una controvèrsia difícil i llarga d'harmonitzar (Ferrando, 2001; Bruguera, 2002a). Però d'aquest tema, cal tractar-ne en un altra ocasió.

BIBLIOGRAFIA

- AINAUD DE LASARTE, Josep M. (1976). «Cronologia del rei Jaume I». A: *Jaume I el Conqueridor (1276-1976)*. En *el VII Centenari de la seva mort*. Barcelona: Fundació Carulla-Font.
- ARGENTER, Joan A. (2004). «L'alternança de llengües i la commutació de codis en la Crònica de Jaume I». *Estudis Romànics*, vol. xxvi, p. 109-127.
- ASPerti, Stefano (1982). «El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del "Llibre dels feits" de Jaume I». *Randa*, núm. 18, p. 5-24.
- BADIA, Lola (1992). «Llegir el Llibre del rei Jaume». *Serra d'Or* (gener), p. 53-56.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1952) «Els orígens de la frase catalana». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M. *La llengua catalana ahir i avui*. Barcelona: Curial, p. 11-28.

- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1985). «La “substitució lingüística” en la “Crònica” o “Llibre dels feyts del rey En Jacme”». A: *Philologica Hispaniensia in honorem Manuel Alvar*. Madrid: Gredos, p. 45-53.
- (1987). *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la «Crònica» de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1987-1988]
- (1990). «Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la Crònica de Jaume I». A: *Miscel·lània Joan Bastardas*. Vol. IV. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 15-24.
- (1994). *Gramàtica de la llengua catalana (Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1960). «La llengua de Ramon Llull». A: *Ramon Llull: Obres essencials*. Vol. II. Barcelona: Selecta, p. 1300-1358.
- BASTARDAS I PARERA, Joan (2007). «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets del rei En Jaume* i altres coses sobre “el millor llibre del món”». *Llengua i Literatura*, núm. 18, p. 353-370.
- BRUGUERA, Jordi (1991). *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Vol. I: Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral. Vol. II: Text i glossari. (Els nostres clàssics; col·lecció B, 10-11). Barcelona: Barcino.
- (1999). *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Conté treballs publicats anteriorment: «Estrangerismes i alguns mots especials» (1976), «Vocabulari militar» (1980), «Vocabulari marítim» (1981), «Vocabulari religiós» (1990), «Toponímia» (1988), «Encara sobre la toponímia» (1995), «Jaume I al segon Concili de Lió» (1979), «La locució prepositiva *de part*, el present històric i el perfet perifràstic» (1981), «Projecció filològica i lingüística» (1996), «Les variants textuals» (1999), «Un fragment d'un nou manuscrit de la Crònica de Jaume I» (1999) i «*Addenda et corrigenda* a l'edició crítica del *Llibre dels fets*» (1999).
- (2001). «Les batalles de Jaume I». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló). Tom LXXVII: *De re militari* (gener-desembre), p. 13-36. Ed. de Germà Colón Domènech i Ricardo Pardo Camacho.
- (2002a). «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 21, p. 605-618.
- (2002b). «La “roca” mallorquina de Jaume I». *Randa*, núm. 49, p. 5-8.
- [cur.] (2008a). *Jaume I el Conqueridor. Llibre dels fets*. Barcelona: Proa.
- (2008b). «Menuderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I». *Estudis de llengua i literatura catalanes*, núm. 56 (Miscel·lània Joaquim Molas; 1). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 51-60.
- (2008c). «La llengua del *Llibre dels fets*. Una sintaxi marcada per l'oralitat». A: COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 365-392.
- BURNS, Robert I. (1981). *Jaume I i els valencians del segle XIII*. (Biblioteca d'Estudis i Investigacions). València: Tres i Quatre.
- CASACUBERTA, Josep M. de (1926-1962). *Jaume I: Crònica*. Vol. I. (Popular Barcino). Barcelona: Barcino, p. 20.
- CASTELLÀ LIDON, Josep M. (2004). *Oralitat i escriptura. Dues cares de la complexitat del llenguatge*. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2007). *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*. Barcelona: Base.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COROMINES, Joan (1971). «La pasiva pronominal és generalment correcta i sovint no ho és la passiva amb *ésser*». A: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 77-82.
- FERRANDO FRANCÈS, Antoni (2001). «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 20, p. 511-531.
- FERRANDO, Antoni; ESCARTÍ, Vicent J. (1995). *Llibre dels fets de Jaume I*. Catarroja: Barcelona: Afers.
- [ed.] (2008). *Jaume I. Llibre dels fets*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- KLESNER, Otto (1930). «Beiträge zur Syntax der altkatalanischen Konjunktionen». *BDC*, vol. XVIII, p. 321-421.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2008). «Una aproximació a la llengua de Ramon Llull: l'ús de les oracions condicionals amb *si*». A: COLÓN DOMÈNECH, Germà; MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs [ed.] (2008). *El rei Jaume I: Fets, actes*

- i paraules*. Castelló: Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 459-486.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, María Desamparados (1984). *La Crónica latina de Jaime I*. Almeria.
- MIRET I SANS, Joaquim (2007). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MOLL, Francesc de B. (2006). *Gramàtica històrica catalana*. València: Universitat de València.
- NADAL, Josep M.; PRATS, Modest (1982). *Història de la llengua catalana*. Vol. I. Barcelona: Edicions 62.
- PAYRATÓ, Lluís [ed.] (1998). *Oralment. Estudis de variació funcional*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PUJOL, Josep M. (1991a). *Jaume I: Llibre dels fets*. Barcelona: Teide.
- (1991b). «Sens i conjointures» del *Llibre del rei En Jaume*. Universitat de Barcelona, Divisió dels Centres Universitaris del Camp de Tarragona, Departament de Filologia, Tarragona. [Tesi doctoral inèdita]
- (2001). «Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume». *Estudis Romànics*, núm. xxiii, p. 147-171.
- (2003). «Jaume I, *rex facetus*. Notes de filologia humorística». *Estudis Romànics*, núm. xxv, p. 215-236.
- SOLDEVILA, Ferran (2007). *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, Joan (1986). *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.